

ПОРУШЕННЯ ДОГОВОРУ: ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ТА ЇХ КВАЛІФІКАЦІЯ

Жорнокуй Юрій Михайлович,

orcid.org/0000-0001-9669-6062

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті проведено аналіз сучасного стану цивільного законодавства та цивілістичної доктрини щодо правових наслідків порушення договору та їх кваліфікації. Зауважено, що у разі порушення суб'єктивних прав сторона договору має право на застосування передбачених законодавством та/або умовами договору засобів правового їх захисту, які становлять дві групи: а) способи судового та позасудового захисту цивільних прав та інтересів такої сторони та б) заходи цивільно-правової відповідальності компенсаційного характеру, призначенням яких є усунення або мінімізація несприятливих майнових наслідків порушення договірного зобов'язання.

Увага акцентована на тому, що розірвання договору як спосіб захисту порушених суб'єктивних прав та законних інтересів учасників договірних правовідносин: а) спрямоване на відновлення порушеного балансу інтересів сторін та усунення негативних наслідків невиконання (неналежного виконання) договірних обов'язків; б) є крайнім, проте необхідним способом захисту суб'єктивних цивільних прав, який застосовується у випадках, коли подальше існування договірного правовідношення втрачає свій сенс.

Обстоюється думка, що цивільно-правова відповідальність як складовий елемент механізму захисту прав сторони договору є одним із ключових засобів забезпечення належного виконання договірних зобов'язань та охорони суб'єктивних цивільних прав їх учасників. Сутність такої відповідальності полягає у застосуванні передбачених законом або договором несприятливих майнових наслідків до боржника, який внаслідок протиправної та винної поведінки допустив порушення договірного зобов'язання. У цьому зрізі цивільно-правова відповідальність виконує не лише компенсаційну, а й превентивну та стимулюючу функції, забезпечуючи стабільність цивільного обороту та належний рівень договірної дисципліни.

Ключові слова: зобов'язання, договір, правочин, сторона договору, виконання договору, предмет договору, строк договору, відповідальність, одностороння відмова, санкція.

Zhornokui Yurii. Contract Breach: Legal Consequences and Their Qualification

The author of the article has analyzed the current situation of civil legislation and civil doctrine in regard to legal consequences of contract breach and their qualification. It has been noted that a party to the contract, in case of subjective rights' violation, has the right to apply the means of their legal protection provided by law and/or the terms of a contract, which constitute two groups: a) methods of judicial and extrajudicial protection of civil rights and interests of such a party and b) measures of civil liability of a compensatory nature, whose purpose is to eliminate or minimize the adverse property consequences of contractual obligation's breach.

Attention has been focused on the fact that termination of a contract as a method of protecting violated subjective rights and legitimate interests of contractual legal relations' participants: a) is aimed at restoring the violated balance of interests of the parties and eliminating the negative consequences of non-fulfilment (improper fulfilment) of contractual obligations; b) is an extreme, but necessary method of protecting subjective civil rights used in cases when the further existence of contractual relationships loses its meaning.

The author has persisted in own opinion that civil liability as a component of the mechanism for protecting the rights of a party to a contract is one of the key means of ensuring the proper execution of contractual obligations and protecting subjective civil rights of their participants.

The essence of such liability is to apply adverse property consequences provided by law or a contract to a debtor who has committed violation of a contractual obligation, as a result of illegal and reckless conduct. Civil liability in this regard performs both compensatory, as well as preventive and stimulating functions by ensuring the stability of civil turnover and the appropriate level of contractual discipline.

Key words: obligations, contract, transaction, party to the contract, execution of contract, scope of contract, term of contract, liability, unilateral refusal, sanction.

Постановка проблеми. У сучасній цивілістиці традиційними сприймаються правові категорії, які мають виняткове значення, істотний вплив на суспільні відносини, але вживається з різною метою, що визначає їх сенс. Напрямку це стосується конструкції договору, яку, в рамках юриспруденції, можна порівняти із здобутком правової культури. На думку Н. С. Кузнецової саме «договір як універсальний інструмент правового регулювання, разом із традиційним застосуванням у сфері приватного права, в сучасних умовах застосовується не тільки у сфері приватного, а й публічного права» [1, с. 6]. Саме договір є фундаментом виникнення, зміни або припинення цивільних правових зв'язків, формою узгодження волевиявлення його сторін; власне у ньому уявні, знеособлені правові можливості «отримують реальне життя», перетворюючись у реальні права та обов'язки конкретних осіб. Відповідно питання здійснення прав та ефективності виконання обов'язків за договором є одним з ключових у рамках цивільних правовідносин, за порушення яких може настати відповідальність. У зв'язку з цим актуалізуються питання підстав порушення договірних зобов'язань, правових наслідків таких обставин та їх кваліфікації.

Мета статті є аналіз сучасного стану законодавства та правової доктрини щодо правових наслідків порушення договору та їх кваліфікації.

Виклад основного матеріалу. Чинний ЦК України не закріплює поняття «порушення договору», водночас визначаючи у ст. 610 категорію «порушення зобов'язання»¹, розуміючи її як «його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених зміс-

том зобов'язання (неналежне виконання)». Водночас проект ЦК України [3] у главі 59 «Невиконання зобов'язання та способи захисту» закріплює інший підхід, за яким мова йде вже не про «порушення зобов'язання», а про його невиконання, під яким запропоновано розуміти «будь-яке відхилення від виконання обов'язку (невиконання), зокрема повне або часткове невиконання, несвоєчасне виконання, виконання неналежної якості або з порушенням інших умов зобов'язання» (ст. 869 проекту).

У цивілістичній доктрині існує чисельність підходів до розуміння категорії «порушення договору», які зводяться до її тлумачення або як невиконання чи неналежного виконання стороною обов'язку [4, с. 75; 5, с. 182], або як об'єктивного факту відсутності результату (належного виконання), на який було спрямоване зобов'язання [6, с. 15]. Пропонується й глибша деталізація досліджуваної категорії, через її розуміння як: а) поведінки особи, якою вона порушує зобов'язання, що виникло на підставі договору; б) специфічного стану договірної правовідносини; в) підстави договірної зобов'язання; г) визначеного у часі моменту, з настанням якого зобов'язання є порушеним; г) підстави застосування передбачених договором та/або законом способів правового захисту [7, с. 33].

З урахуванням того, що будь-який цивільно-правовий договір визнається зобов'язанням, підставами його порушення доцільно визнавати невиконання чи неналежне виконання сторонами умов такої правової конструкції. Хоча у цивілістиці існує й протилежний підхід, за яким «виокремлення двох видів порушення зобов'язання за чинним законодавством не має практичного значення, тому що правові наслідки невиконання чи неналежного виконання зобов'язання,

¹ У цивілістиці порушення зобов'язання розглядають як самостійну, однак необов'язкову стадію динаміки договірної зобов'язання [2, с. 274, 315–320].

як правило, є однаковими» [7, с. 89]. Зауважимо, що все ж таки більшість цивілістів звертає увагу на переваги такого поділу, які полягають у практичному значенні у контексті вибору ефективного способу захисту порушених прав учасників договірних правовідносин залежно від ступеня виконання зобов'язання та специфіки порушення суб'єктивних прав [8, с. 72] і дозволить забезпечити правильну правову кваліфікацію порушення зобов'язання, визначити його наслідки та обрати найбільш ефективний механізм відновлення суб'єктивних договірних прав [9, с. 202]. Отже, розмежування «невиконання» та «неналежного виконання» сторонами умов договору як двох видів його порушення має істотне значення, хоча, у обох випадках «має місце невідповідність між розрахунками сторони договору, які б полягали в повному та належному виконанні зобов'язань за договором, і реальними обставинами життя» [10, с. 179]. Саме це постало підґрунтям положень проекту ЦК України по закріпленню родової категорії «невиконання» замість поділу порушень зобов'язання на невиконання та неналежне виконання (ст. 869 проекту).

У силу того, що порушення договору як правило зумовлює порушення суб'єктивних прав його сторони (ін), необхідно звернути увагу на приписи ч. 1 ст. 15 ЦК України, за якою «кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорування». «Справа в тому, що порушення договору є підставою виникнення охоронних цивільних правовідносин, в межах яких відбувається захист прав та законних інтересів сторін договору за допомогою певних правових засобів, які в цивільному праві визначаються як правові наслідки порушення чи невиконання договору» [11, с. 184]. Ми виходимо з того, що «про охоронні цивільні правовідносини варто говорити як про наслідок протиправної поведінки учасників регулятивних відносин у цій сфері, вони можуть спрямовуватися на притягнення до юридичної відповідальності правопорушника або на поновлення порушених прав,

на охорону суб'єктивних прав тощо» [12, с. 142].

Відповідно, невиконання (неналежне виконання) стороною договору взятих на себе зобов'язань має своїм наслідком виникнення правових підстав для здійснення права на захист порушених прав за договором. На сьогодні правова доктрина не дає однозначної відповіді на питання про співвідношення суб'єктивного права та права на його захист. Вважаємо, що «право на захист цивільних прав необхідно досліджувати як самостійне суб'єктивне право, оскільки воно є мірою можливої поведінки уповноваженої особи, яка відрізняється від тієї моделі поведінки, яку надає їй цивільне право в непорушеному стані» [12, с. 142]. Отже, невиконання (неналежне виконання) договірних зобов'язань зумовлює потребу у застосуванні до правопорушника певних несприятливих заходів впливу, передбачених як самим договором, так і приписами нормативних актів чи судовим рішенням.

ЦК України (ч. 1 ст. 611) містить норми, присвячені правовим наслідкам порушення цивільно-правових, у т. ч. й договірних, зобов'язань, а саме «у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема: 1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору; 2) зміна умов зобов'язання; 3) сплата неустойки; 4) відшкодування збитків та моральної шкоди».

Переходячи до безпосереднього аналізу правових наслідків порушення договору, варто наголосити на потребі у чіткій диференціації категорій «способи захисту» і «заходи цивільно-правової відповідальності». Досягти поставленого результату можна використовуючи функціональне призначення² або під-

² Так, О. О. Кот, розмежовуючи категорії «заходи відповідальності» та «способи захисту», стверджує, що «якщо відновлювальна функція інших заходів захисту полягає у відновленні порушеного суб'єктивного права, то аналогічна функція цивільно-правової відповідальності виконує компенсаційну функцію і стосується не самого пору-

ставу їх застосування³. Розмежування цих категорій у межах загального інституту цивільно-правового захисту «ґрунтується на таких критеріях, як: 1) функціональність: при застосуванні способів захисту має місце відновлення порушеного договірної права, а також припинення його порушення, в той час, як застосування заходів цивільно-правової відповідальності сприяє компенсації майнових втрат, яких установник управління чи управитель зазнали внаслідок порушення зобов'язань з делегованого управління; 2) підстава застосування: підставою застосування способів захисту є факт порушення договірних прав внаслідок порушення зобов'язання, в той час, як підставою застосування заходів договірної відповідальності є вчинення управителем чи установником управління діяння, що містить склад цивільного правопорушення» [9, с. 209–210].

Враховуючи відмінність між поняттями «способи захисту» та «заходи цивільно-правової відповідальності», вважаємо, що у разі порушення її прав, сторона договору має право застосувати передбачені законом та/або договором правові механізми їх захисту, а саме: а) способи судового (позасудового) захисту, спрямовані на відновлення порушених прав та/або припинення неправомірного посягання на них (примусове виконання обов'язку в натурі, зміна договору, розірвання договору, одностороння відмова від договору тощо) та б) компенсаційні заходи цивільно-правової відповідальності, спрямовані на ліквідацію негативних майнових наслідків порушення зобов'язання.

шеного права, а майнової сфери потерпілого. Так, примусове виконання обов'язку в натурі, виндикація, негативні вимоги спрямовані на усунення перешкод для реалізації суб'єктивного права уповноваженої особи та передбачають відновлення можливості нормального здійснення цього права. Натомість цивільно-правова відповідальність хоча й є наслідком порушення первісного суб'єктивного права, але не відновлює його» [13, с. 233].

³ Ю. В. Мартинюк зазначає, що «не кожне порушення суб'єктивних прав є правопорушенням і тягне за собою застосування заходів цивільно-правової відповідальності, в той час, як будь-яке правопорушення є посяганням на суб'єктивне право і зумовлює необхідність застосування як заходів відповідальності до правопорушника, так і заходів цивільно-правового захисту» [8, с. 68–69].

До традиційних способів захисту прав, які знаходять своє застосування внаслідок порушення договору, належать *зміна та розірвання договору*. Як зазначає С. М. Бервено «власне, зміна та припинення договору також може супроводжуватися порушенням прав сторін, що потребуватиме застосування відповідних способів захисту» [14, с. 191–215]. Так, ЦК України (глава 53) регламентує положення щодо зміни умов договору (щодо підстав, наслідків та форми зміни умов договору (ст.ст. 651–654)). Зокрема, ч. 2 ст. 651 Кодексу закріплює, що «договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом».

З приводу зміни договору як правового наслідку його порушення та способу захисту суб'єктивних прав сторони зауважено, що вона має прояв у значенні: «1) поведінки потерпілої сторони договору, що полягає у вчиненні нею дій, спрямованих на зміну умов договору; 2) наслідків порушення договірних умов контрагентом, що спрямовані на припинення порушення (зміна одного або кількох елементів правовідношення)» [15, с. 9]. Зміна договору спрямована на зміну його окремих умов шляхом вчинення, як правило, обома сторонами відповідних юридичних дій, які фактично за своєю правовою природою є правочином. За ч. 1 ст. 653 ЦК України «у разі зміни договору зобов'язання сторін змінюються відповідно до змінених умов щодо предмета, місця, строків виконання тощо». При цьому «зміна або розірвання договору вчиняється в такій самій формі, що й договір, що змінюється або розривається, якщо інше не встановлено договором або законом чи не впливає із звичаїв ділового обороту» (ст. 654 ЦК України).

Поряд зміною можливим наслідком істотного або іншого (якщо це передбачено договором) порушення договору є його розірвання⁴. Судові інстанції вихо-

⁴ Категорії «розірвання договору» та «припинення договору» тісно пов'язані між собою. У цивілістиці поширеною є думка, за якою під припиненням зобов'язань необхідно розуміти припинення

дять із того, що «розірвання порушеного договору є способом захисту цивільних прав, оскільки розірвання кредитором порушеного договору спрямоване на припинення правовідношення у такому договорі. Такий спосіб захисту (1) застосовується у відповідь на порушення боржником договору, (2) застосовується з ініціативи кредитора, (3) спрямований на захист прав кредитора та (4) позбавляє боржника певних суб'єктивних прав. У такому разі боржник позбавляється права вимагати виконання договору кредитором, оскільки розірвання договору тягне для боржника, який допустив порушення, цілком конкретний негативний наслідок – він позбавляється суб'єктивних прав, наданих йому договором» [17]. «За таких обставин для визначення підстав та порядку припинення договору необхідно керуватися відповідними нормами про припинення зобов'язань (статті 598–609 ЦК), які у своїй переважній більшості стосуються припинення договірних зобов'язань, а також відповідними нормами ЦК, які регулюють окремі види договорів та окремих законів, за якими можуть бути передбачені спеціальні підстави їх припинення» [2, с. 271].

Виділяють два способи розірвання договору: 1) добровільний (за згодою сторін), який за своєю сутністю є проявом принципу свободи договору (сторони вправі як вільно вступати у договірні відносини, так і припиняти їх за власною волею); 2) на вимогу однієї із сторін, що

допускається лише при істотному порушенні договору іншою стороною, а також за іншими підставами, передбаченими ЦК України, іншими законами або договором [11, с. 190]. Про вказані випадки йдеться у нормах, що стосуються різних інститутів цивільного права. Наприклад, у самому ЦК України (ст. 107) виокремлено розірвання договору, пов'язане з припиненням юридичної особи. Зокрема, кредиторам юридичної особи надається право вимагати припинення або дострокового виконання зобов'язань. Аналогічні права, сутність яких полягає у зміні строку виконання, виникають у кредиторів при зменшенні статутного капіталу у товаристві з обмеженою відповідальністю (ст. 19 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю») чи акціонерному товаристві (ст. 157 ЦК України, ст. 18 Закону України «Про акціонерні товариства»).

Звертає увагу припис, що «якщо договір змінений або розірваний у зв'язку з істотним порушенням договору однією із сторін, друга сторона може вимагати відшкодування збитків, завданих зміною або розірванням договору» (ч. 5 ст. 653 ЦК України). Проте, поруч з такими збитками, сторона зберігає за собою право вимагати відшкодування їй збитків, завданих порушенням договору як таким. Прикладом цього є випадки, коли істотне порушення договору отримало прояв у поставці продукції ненадлежної якості або некомплектної продукції. Із зазначеного вбачається, що розірвання договору, так само, як і його зміна, є ефективним судовим способом протидії істотному чи іншому порушенню договірних зобов'язань з боку однієї із його сторін. Разом із тим розірвання договору є остаточним припиненням договірних прав та обов'язків його сторін, за винятком тих, що підлягають збереженню у зв'язку з наслідками порушення (відшкодування шкоди, сплата неустойки тощо). Розірвання договору як «спосіб захисту порушених договірних прав є найбільш ефективним у тих випадках, коли подальше виконання зобов'язань є недоцільним або неможливим у зв'язку з істотним порушенням договору чи незворотною втратою довіри» [9, с. 213].

прав та обов'язків його учасників, які становлять зміст зобов'язання. Загальним є підхід, за яким припинення розуміють родовим поняттям, що містить й розірвання договору. Зокрема, стверджується, що: 1) «припинення договору – це вичерпання прав та обов'язків сторін за договором, втрата договірних відносин між сторонами договору на майбутнє з будь-яких причин й у будь-який час. Розірвання договору – це вичерпання прав та обов'язків сторін за договором, як правило, до закінчення його дії за наявності вольового критерію в діях сторони (сторін) договору чи інших осіб шляхом взаємної згоди, односторонньої відмови чи у судовому порядку. Таким чином, «припинення» – більш загальне поняття, ніж «розірвання». За філософськими категоріями зазначені поняття можна співвіднести як «загальне» й «конкретне» [16, с. 83]; 2) «припинення договору є ширшим поняттям та включає в себе розірвання договору, яке у свою чергу є одним із способів припинення договірних зобов'язань» [11, с. 189].

Цивільне законодавство поруч із «зміною» та «розірванням» містить ще один варіант – «*одностороння відмова від договору*» як наслідок його порушення. Таку односторонню відмову як один із способів захисту порушених договірних прав закріплено у ст. 611 ЦК України, а її правова природа має подвійний характер, вона може застосовуватися як засіб: 1) зміни чи припинення договірних зобов'язань та 2) оперативного впливу (санкція) у разі невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань [9, с. 214; 11, с. 186; 18, с. 67–68].

Відповідно до ст. 525 ЦК України «одностороння відмова від зобов'язання або одностороння зміна його умов не допускається, якщо інше не встановлено договором або законом». Зважимо, що цей припис не визначає ні правову природу такої відмови, ні порядок її реалізації, ні її правові наслідки. Відповідне питання вирішується у ЦК України (ч. 3 ст. 651) правилом, за яким «у разі односторонньої відмови від договору у повному обсязі або частково, якщо право на таку відмову встановлено договором або законом, договір є відповідно розірваним або зміненим».

Проте, ЦК України містить особливості односторонньої відмови від зобов'язання та закріплює норму, за якою «у разі порушення зобов'язання однією стороною друга сторона має право частково або в повному обсязі відмовитися від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом» (ст. 615). Аналогічні приписи містить й ч. 3 ст. 538 ЦК України, за якою «у разі невиконання однією із сторін у зобов'язанні свого обов'язку або за наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі».

У диспозитивних приписах, присвячених окремим типам (видам) договорів, іноді закріплюється презумпція на користь визнання (як правило, за пасивною стороною) допустимим у будь-який час відмовитися від договору без будь-яких на те негативних наслідків для себе.

Наприклад, права позичальника, який, за ч. 2 ст. 1056 ЦК України, «має право відмовитися від одержання кредиту частково або в повному обсязі, повідомивши про це кредитодавця до встановленого договором строку його надання, якщо інше не встановлено договором або законом». Можливість односторонньої відмови може передбачатися й імперативними приписами. Зокрема, таке право має страхувальник за договором страхування (ст. 107 Закону України «Про страхування») або комітент за договором комісії (ст. 1025 ЦК України) тощо.

Варто звернути увагу й на такі правові наслідки порушення договору, як застосування заходів *цивільно-правової відповідальності*, що традиційно пов'язується зі стягненням компенсації за порушення цивільних прав. Як стверджується «юридично обов'язковість договору забезпечується системою договірних санкцій та можливістю застосування державного примусу, який ніби стоїть за спиною договору, вступаючи в дію у випадку його порушення. Цей особливий засіб забезпечення відрізняє договори як акти, що отримали визнання і захист з боку правопорядку, від інших суспільних домовленостей» [19, с. 23]. На думку В. В. Луця «цінність цивільного права полягає у тому, що воно у своїх нормах містить широкий арсенал засобів впливу на поведінку громадян та організацій через їхні інтереси і за допомогою інтересів. Одним із таких способів впливу є застосування до правопорушника майнових санкцій, зокрема цивільно-правової відповідальності» [18, с. 64–65]. Незважаючи на чисельність теорій, що пояснюють її сутність [20, с. 157–168; 21, с. 90–100], «відповідальність» змістовно є санкцією за правопорушення, але «санкція» не завжди дорівнює відповідальності. Отже, санкцією є примус до виконання обов'язку в натурі; цивільно-правова ж відповідальність (як різновид санкції) – покладення на правопорушника заснованих на законі не вигідних правових наслідків, що полягають у позбавленні його певних прав або у заміні невиконаного обов'язку новим, або у приєднанні до невиконаного обов'язку нового (додаткового).

Слушно зауважується, що «цивільно-правова відповідальність є не просто «обов'язком відшкодувати шкоду, а способом захисту цивільних прав, мірою впливу, що застосовується до порушника та зумовлює для нього економічні наслідки» [22, с. 135]. Водночас наголошено, що «міри відповідальності захищають порушені інтереси кредитора шляхом надання останньому права пред'явити додаткову (крім основної – про виконання порушеного зобов'язання) вимогу до боржника (про відшкодування спричинених порушенням договору збитків, сплату неустойки, процентів річних, повернення подвійної суми завдатку), збільшуючи в такий спосіб обов'язок останнього» [23, с. 4]. Отже, проміжним є висновок, за яким цивільно-правова відповідальність як елемент механізму захисту прав сторони договору є важливим законодавчо гарантованим інструментом протидії протиправній винній поведінці контрагента внаслідок порушення ним договірних зобов'язань, що полягає у покладенні на нього додаткових майнових обов'язків з метою усунення негативних наслідків порушення та відновлення майнової сфери потерпілої особи.

Оскільки відповідальність завжди становить певний вид майнових або особистих відносин, вона має проявлятися в якому-небудь додатковому тягарі, тим самим викликаючи для правопорушника певні негативні наслідки, конкретними видами яких можуть бути заміна невиконаного обов'язку новим (наприклад, обов'язком відшкодувати шкоду), приєднання до порушеного обов'язку додаткового (наприклад, обов'язку окрім виконання порушеного договору відшкодувати завдані невиконанням збитки) тощо.

Загальновизнаним є положення, за яким підставу цивільно-правової відповідальності становить склад цивільного правопорушення, який включає такі елементи (умови): 1) протиправну поведінку (дії чи бездіяльність особи); 2) шкідливий результат такої поведінки (збитки); 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою; 4) вину особи, яка вчинила правопорушення, що підтвер-

джується й матеріалами правозастосовної практики [24; 25]. Отже, основною передумовою для застосування заходів цивільно-правової відповідальності за порушення договору є вчинення однією із його сторін діяння (дії чи бездіяльності), що містить у своєму складі всі елементи цивільного правопорушення.

Вказаний підхід не отримав однозначної підтримки та зумовив дискусію про те, що використання конструкції «склад цивільного правопорушення» при покладенні відповідальності суперечить особливостям цивільно-правового регулювання. Саме ж поняття складу цивільного правопорушення, на думку окремих науковців, запозичене із кримінального права [26, с. 87–88; 27, с. 34]. Разом із тим, приписи ЦК України, присвячені правовому регулюванню відносин, опосередкованих різними договірними конструкціями, свідчать про тенденцію до закріплення окремих випадків притягнення суб'єктів до цивільно-правової відповідальності внаслідок вчинення ними тих чи інших договірних правопорушень. При цьому у цивілістиці під правопорушенням як правило розуміють і порушення правової норми, і суб'єктивного права, оскільки цивільно-правова відповідальність, що є наслідком правопорушення, має відновлювальний (компенсаторний) характер. Наведене дозволяє погодитися з тим, що: 1) «відносинами відповідальності є не всі охоронні правовідносини, змістом яких є нові, обумовлені правопорушенням права та обов'язки сторін, а лише ті з них, де на порушника покладається майнове обтяження» [28, с. 287–299]; 2) відшкодування (компенсація), що має відновлюваний характер, по суті, лише повертає сторони у той стан, який існував до правопорушення. У такому випадку, завдання шкоди пропонується розглядати як юридичний факт, що породжує обов'язок відшкодувати (компенсувати) шкоду [29, с. 78–80]. І такий обов'язок є елементом змісту правовідносин, а не відповідальністю. У такому разі варто вести мову про виникнення охоронних правовідносин, а не про притягнення сторони договору до відповідальності за порушення його умов.

Висновки. У разі порушення суб'єктивних прав сторони договору остання має право на застосування передбачених законодавством та/або умовами договору засобів правового захисту, що спрямовуються як на відновлення порушеного права чи припинення неправомірного посягання на нього, так і на компенсацію негативних наслідків невиконання (неналежного виконання) договірних зобов'язань. Першу групу становлять способи судового та позасудового захисту цивільних прав та інтересів, зокрема примусове виконання обов'язку в натурі, внесення змін до договору, його розірвання, одностороння відмова від договору в передбачених законом або договором випадках, тощо. Другу – заходи цивільно-правової відповідальності компенсаційного характеру, призначенням яких є усунення або мінімізація несприятливих майнових наслідків порушення договірних зобов'язань (відшкодування збитків, стягнення неустойки, тощо).

Розірвання договору як спосіб захисту прав та законних інтересів учасників договірних правовідносин спрямоване на відновлення порушеного балансу інтересів сторін та усунення негативних наслідків невиконання (неналежного виконання) договірних зобов'язань. Його слід розглядати як крайній, проте необхідний спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав, який застосовується у випадках, коли

подальше існування договірних правовідносин втрачає свій економічний та юридичний сенс. Особливої актуальності цей спосіб захисту набуває за наявності істотного порушення умов договору, що позбавляє іншу сторону того результату, на який вона обґрунтовано розраховувала під час його укладення, або за умов незворотної втрати довіри між контрагентами, що унеможливує належне виконання договірних зобов'язань у майбутньому.

Цивільно-правова відповідальність як складовий елемент механізму захисту прав сторони договору виступає одним із ключових засобів забезпечення належного виконання договірних зобов'язань та охорони суб'єктивних цивільних прав їх учасників. Її сутність полягає у застосуванні передбачених законом або договором несприятливих майнових наслідків до боржника, який внаслідок протиправної та винної поведінки допустив порушення договірних зобов'язань. Такі наслідки полягають у покладенні на правопорушника додаткових майнових зобов'язань, спрямованих на компенсацію завданих збитків, усунення негативних наслідків порушення та відновлення майнової сфери потерпілої сторони. У цьому контексті цивільно-правова відповідальність виконує не лише компенсаційну, а й превентивну та стимулюючу функції, забезпечуючи стабільність цивільного обороту та належний рівень договірної дисципліни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Оновлення договірних регулювань приватноправових відносин в Україні : монографія / за заг. ред. А. Б. Гриняка, О. О. Кота, М. Д. Пленюк. Київ : НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. 488 с.
2. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін.; за ред. О. В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
3. Цивільний кодекс України (проект № 15150 від 09.04.2026. URL: [blob:https://itd.rada.gov.ua/3af80978-4086-4b22-808d-a6574014dadd](https://itd.rada.gov.ua/3af80978-4086-4b22-808d-a6574014dadd)).
4. Венгер Т. Ю. Поняття та ознаки порушення цивільно-правового договору. Збірник тез доповідей студентів, аспірантів та здобувачів – учасників 80-ї звітної конференції Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (присвячується 159-й річниці університету). Секція економічних і правових наук (Одеса, 23–25 квіт. 2024 р.) / відп. ред. О. В. Побережець; ред. кол.: О. І. Донченко, Є. І. Масленников, А. Л. Святошнюк та ін. Одеса: Олді+, 2024. С. 73–75.
5. Гришко О. С. Порушення договірних зобов'язань: поняття, види, правові наслідки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 206 с.

6. Диба О. Поняття та ознаки порушення умов договору підряду на проведення проектних робіт. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 2. С. 14–19.
7. Баранова Л. М. Невиконання та неналежне виконання як види порушення зобов'язання. *Актуальні проблеми приватного права*. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 92-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 28 лютого 2014 р.). Харків, 2014. С. 87–90.
8. Мартинюк Ю. В. Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях: дис. ... д-ра філософії : 081. Тернопіль, 2023. 264 с.
9. Карташов В. В. Договір управління чужими справами у цивільному праві України: дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2026. 261 с.
10. Ромащенко І. О. Порушення права як підстава для захисту цивільного права шляхом зміни чи припинення правовідношення. *Європейські перспективи*. 2016. №4. С. 177–182.
11. Сигидин М. М. Корпоративний договір: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2016. 236 с.
12. Жорнокуй Ю. М. Сутність та місце охоронних цивільних правовідносин у межах цивільно-правових зв'язків. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 139–143. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/28>
13. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с.
14. Бервено С. М. Проблеми договірного права України: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 392 с.
15. Родоман Т. О. Зміна умов договору як спосіб захисту цивільних прав та інтересів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2018. 20 с.
16. Міхно О. І. Припинення договору за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. НДІ приватного права і підприємництва Академії правових наук України. Київ, 2007. 246 с.
17. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 30.04.2024 : справа № 903/775/23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118961009>
18. Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності: навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 560 с.
19. Погребняк С. П. Договір: загальнотеоретична характеристика. *Договір як універсальна правова конструкція* : монографія / А. П. Гетьман, В. І. Борисова, О. П. Євсєєв та ін.; за ред. А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків : Право, 2012. С. 13–25.
20. Жорнокуй В. Г. Теоретичні та практичні проблеми цивільно-правової відповідальності учасників та осіб, що здійснюють функції органів підприємницьких товариств : монографія. Київ : Алерта, 2025. 550 с.
21. Жорнокуй В. Г. Юридична відповідальність: сім доктринальних підходів на розуміння сутності. *Право і безпека*. 2024. № 1. С. 90–100. DOI: <https://doi.org/10.32631/rb.2024.1.08>.
22. Науково-практичний коментар цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.) та ін. 3-є вид., перероб. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2008. Т. II. 1088 с.
23. Пучковська І. Й. Теоретичні проблеми забезпечення зобов'язань: автореф. дис.... докт. юрид. наук: 12.00.03. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 42 с.
24. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 21.09.2022 : справа № 477/875/19, провадження № 61–4213св20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106454270>.
25. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 30.08.2024 : справа № 757/14512/23-ц, провадження № 61–5931св24 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121383325>.

26. Сібільов М.М. Підстави та умови цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань за чинним Цивільним кодексом України. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 2. С. 80–88.

27. Соколовська Ю. В. Учасники підприємницьких товариств як суб'єкти цивільно-правової відповідальності у корпоративних відносинах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Івано-Франківськ, 2019. 260 с.

28. Карнаух Б. Сутність і явище цивільно-правової відповідальності. *Вісник академії правових наук України*. 2012. № 2. С. 287–299.

29. Сліпченко С. О. Щодо цивільно-правової відповідальності. *Шості юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського (до 150-річчя від дня його народження): матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 22 трав. 2015 р.) / відповід. ред. І. С. Канзафарова; Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова. Одеса: Астропринт, 2015. С. 78–80.*

Дата першого надходження статті до видання: 17.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії
відкритого доступу (CC BY 4.0)